

'TOT DENDERMONDE BY JACOBUS DUCAJU'

Een Dendermonds Reynaertdrukje uit de achttiende eeuw

RIK VAN DAELE

Een schenking van 21 Reinaert-drukken

De Brugse Openbare Bibliotheek, die in 2011 ook als Erfgoedbibliotheek door de Vlaamse overheid werd erkend, ontving in 2010 van Lotte Hellinga-Querido een bijzondere schenking van 21 zestiende- tot negentiende-eeuwse Reynaertdrukken. De collectie is in meer dan één opzicht opmerkelijk. Via eigendomskenmerken (ex libris, notities en zelfs een aankoopbriefje) kunnen we de boeken een eeuw lang volgen. Het rijtje van opeenvolgende bezitters is bovendien zeer interessant. De drukjes waren achtereenvolgens eigendom van volkskundige en Reynaertspecialist Isidoor Teirlinck (1851-1934), diens zoon, literator en Vlaams cultuuricoon Herman Teirlinck (1879-1967), taalkundige Willem Pée (1903-1986), Reynaertdeskundige en boekhistoricus Wytze Gs Hellinga (1908-1985) en diens echtgenote Lotte Hellinga-Querido (°1932). Ludo Vandamme, bibliothecaris en verantwoordelijke voor de erfgoedbibliotheek van Brugge,¹ heeft de collectie bestudeerd en er in het voorjaar van 2011 in de leeszaal van de vernieuwde Brugse Biekorf een kleine, maar uiterst verzorgde, knap vormgegeven en wetenschappelijk verantwoorde tentoonstelling rond georganiseerd.² Tot slot, en dit is misschien wel de interessantste reden waarom de schenking zo bijzonder is, bevat ze een druk die in het Reynaertonderzoek niet bekend is,³ met name het achttiende-eeuwse Dendermondse drukje van Jacobus Ducaju,⁴ dat wij verder zullen bespreken. Ondertussen blijkt dat het boekje in de negentiende eeuw toch tweemaal werd vermeld, maar dat is binnen het Reynaertonderzoek onopgemerkt gebleven. Een eerste maal komt het voor in de catalogus *Dendermondiana* van de Dendermondse stadsbibliotheek, zoals beschreven in het stadsverslag (*Verslag over het bestuur en den toestand der gemeentezaken*) uit 1855-1856. Een tweede vermelding is te vinden in het bijzonder gedetailleerde overzicht over de Dendermondse drukkers uit 1890 van Jan Broeckaert, griffier van de rechtbank van eerste aanleg te Dendermonde en lid van de Koninklijke Vlaamsche Academie.⁵ Het geschon-

ken 'Brugse' exemplaar van het Reynaertdrukje van Ducaju is momenteel het enige bekende. Vele drukjes van Ducaju gingen immers verloren in de brand van de stadsbibliotheek van Dendermonde in 1914.⁶

In deze bijdrage presenteren wij eerst de beschrijving van Ludo Vandamme van de 21 drukjes (kader). We concentreren ons op de opeenvolgende bezitters van de collectie. Daarna analyseren we de collectie en proberen we de waarde ervan te bepalen. Vervolgens gaan we in op het eerste overgeleverde Zuid-Nederlandse volksboekje dat niet in Antwerpen of Gent werd gedrukt⁷ en maken we kennis met drukker Jacobus Ducaju. Tot slot bekijken we hoe dit boekje zich tot andere bekende Zuid-Nederlandse boekjes verhoudt en proberen we het te linken aan andere overgeleverde Reynaertdrukken.

Zes opeenvolgende bezitters

De 21 boekjes, die sinds 2010 in de Brugse Biekorf berusten, waren zoals al gezegd in handen van Lotte Hellinga, Wytze Gs Hellinga, Willem Pée, Herman Teirlinck en diens vader Isidoor Teirlinck. Zestien van de 21 boekjes bevatten het ex libris van Isidoor Teirlinck, een van de grootste Vlaamse reynaerdisten, en naar alle waarschijnlijkheid de samensteller van de volledige collectie.

Isidoor Teirlinck werd in het Zuid-Oost-Vlaamse Zegelsem geboren op 2 januari 1851. De belangstellingsvelden en kennis van deze autodidact waren zo groot dat we hem gerust als een 'homo universalis' kunnen beschouwen. Hij was onder andere leraar, schrijver, filoloog, dialectoloog, volkskundige, botanist en insektenkundige. De Vlaamse letterkundige Domien Sleeckx (1818-1901) was een van zijn leraren in de Normaalschool te Lier. Teirlinck werd onderwijzer in het Oost-Vlaamse Serskamp, in Drogenbos en Sint-Joost-ten-Node in het Brusselse en vervolgens leraar wiskunde en natuurwetenschappen in de Normaalschool te Brussel. Hij was lid van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Hij schreef diverse schoolboeken en dialectologische studies (het *Zuid-Oostvlaandersch idioticon* uit 1905-1922 en de *Klank- en vormleer van het Zuid-Oostvlaandersch dialect* uit 1924), maar ook literair werk. Samen met zijn zwager Reimond Stijns, auteur van het indrukwekkende *Hard labeur*, publiceerde hij in 1884 *Arm Vlaanderen*. Teirlinck was ook een bekend volkskundige en publiceerde onder andere over botanie in de folklore en over magie en godsdienst. Samen met Alfons de Cock publiceerde hij de studies *Kinderspel en kinderlust in Zuid-Nederland* (1902-1908)

Bibliografische lijst van 21 Reynaertdrukken

1 Hartmann Schopper, *De admirabili fallacia et astutia vulpeculae Reinikes libri quattor ... adumbrantibus*. – Frankfurt am Main: Nicholas Basseus, 1595.

Prov.: 'Bibliothèques de Semallé et de La Gastine', Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 568 HF verwijst naar het nieuwe plaatsingsnummer in de Biekerf.

2 *Reynaert den Vos, oft der dieren oordeel ... morale bedietselen mede brengende* – Dendermonde: Jacobus Ducaju, [ca. 1730-1750].

Prov.: Willem Péé; HF 569

3 Ludewig Suhl, *Die historie van reijnaert de vos: nach der Delfter Ausgabe von 1485*. – Lübeck en Leipzig: Christian Gottfried, 1783. Prov.: Ernst Martin, Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 570

4 *Reynaert den Vos ofte het oordeel der dieren ... mede-brengende*. – Antwerpen: Franciscus Ignatius Vinck, [1768-].

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 571

5 *Reynaert den Vos ofte het oordeel der dieren*. Onvolledig exemplaar.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 572

6 *Reineke de Voss mit eener Vorklaring der olden Sassischen Worde*. – Eutin: Bened. Christ. Struve, 1798.

Prov.: August Langbein, Isidoor Teirlinck, Willem Péé. Met aankoopfactuur van Isidoor Teirlinck bij boekhandel Gustav Fock in Leipzig (1913); HF 573

7 Dietrich Wilhelm Soltau, *Reineke Fuchs*. – Berlijn: Heinrich Frölich, 1803.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 574

8 Dietrich Wilhelm Soltau, *Reineke der Fuchs aus dem Urtexte übertragen*. – Berlijn: Gustav Hempel, [s.a.]. Onvolledig (112 van 207 p.; deel van convoluut);

Prov.: Willem Péé; HF 574

9 Friedrich David Gräter, *Odina und Teutona: ein neues literarisches Magazin der deutschen und nordischen Vorzeit: Erster Band*. – Breslau: Carl Friedrich Barth, 1812.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 576

10 en 11 *Goethe's Reineke Fuchs. In zwölf Gesängen*. – Leipzig: Brockhaus, 1822. Twee exemplaren. 1: prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Péé; 2: prov.: V. Ziegler; HF 577 & 578

12 Franz Joseph Mone, *Reinhart Fuchs aus dem neunten und zwölfsten Jahrhundert*. – Stuttgart en Tübingen: J.G. Gotta, 1832.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 579

13 August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, *Reineke Vos nach der Lübecker Ausgabe vom Jahre 1498 mit Einleitung, Glossar und Anmerkungen*. – Breslau: Grass, Barth und Comp., 1834.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 580

14 Karl Scheller, *Reinke de Fos fan Hinrek fan Alkmer, upt nye utgegeven unde forklared*. – Brunswijk: Försteliken Weisenhuse, 1835 (voor: Potsdam: H. Volglers).

Prov.: Fr. Rumpff. stud. Theol., Berlin, 1842; Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 581

15 Jan-Frans Willems, Octave Delepierre, *Le Roman du Renard, traduit pour la première fois du XII siècle*. – Brussel: Société belge de Librairie, 1837.

Prov.: C.A. Schrader, Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 582

16 Jean Henri Bormans, [bespreking van] J.F. Willems, *Reinaert de Vos, episch fabeldicht van de twaelfde en dertiende eeuw*. Overdruk uit: *Messenger des Sciences et des Arts*, IV (1837).

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 583

17 Reynaert den Vos ofte het oordeel der dieren, in het welk ... profytige morael. Verciert met 28 schoone plaeten. – Antwerpen: Josephus Thys, [1810-1842].

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 584

18 Ludvig August Rothe, *Les romans du Renard examinés, analyses et comparés littéraires*. – Parijs: J. Techener, 1845; HF 585

19 Reynaert den Vos, of het oordeel der dieren, ... versierd met vele morale bedietelen. – Gent: I.-C. Van Paemel, [1848-1876].

Prov.: Willem Pée; HF 586

20 Jan-Frans Willems, *Reinaert de Vos, naer de oudste beryming, ingerigt tot schoolgebruik*. – 2de originele uitgave. – Mechelen: P.J. Hanicq, 1851.

Prov.: 'Ex libris A. Ch.'; HF 587

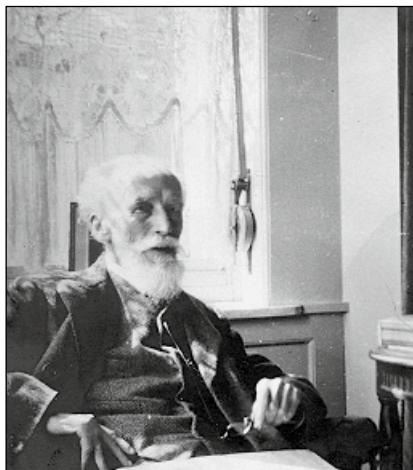
21 August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, *Reineke Vos nach der Lübecker Ausgabe vom Jahre 1498*. – Zweite Ausgabe. – Breslau: Grass, Barth und Comp. Verlagsbuchhandlung, 1852.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 588

Bron: folder *Een schenking van 21 Reinaert-drukken*. Samenstelling Ludo Vandamme

en het *Brabantsch Sagenboek* (1909-1912). Teirlinck had een bijzondere interesse voor de toponymie van *Van den vos Reynaerde*, wat in 1910-1912 resulteerde in de nog steeds gewaardeerde en zeer informatieve *De toponymie van den Reinaert*.⁸ Vooraf publiceerde hij enkele omvangrijke detailstudies over Floorsbergen, Hulsterlo en Kriekeputte.⁹ In 1919 verscheen een opmerkelijke editie (met een uitgebreide inleiding) van *Den grooten en den nieuwen Reinaert de Vos, een nieuw handschriftelijk Reinaert-document*.¹⁰ In 1934 kreeg Teirlinck een omvangrijk liber amicorum aangeboden bij zijn tachtigste verjaardag. Het aantal verwijzingen naar zijn Reynaertwerk was bescheiden, wat aannemelijk maakt dat hij de laatste jaren van zijn leven niet meer intens met de *Reynaert* bezig was. Zoon Herman getuigde over de encyclopedische kennis en interesse van zijn vader: 'Hij was eigenlijk niet van zijn tijd, die de wetenschap over gespecialiseerde vakken verdeelt. Hij was van een uitgestorven soort. (...) Hij wilde alles weten, alles beproeven en encyclopedisch zijn. (...) Ik heb de stapels materiaal gezien die hij heeft vergaard. Hij zantte, hij zantte met onverstoord vertrouwen. Het ene vorsingsgebied brak telkens een ander open.'¹¹

Hoe en waarom Teirlinck de ons overgeleverde verzameling Reynaertdrukjes precies samenstelde, is ons niet bekend. Was het een topje van de ijsberg van zijn eigen omvangrijkere Reynaertcollectie? We zijn er bijna zeker van, maar hier is verder onderzoek nodig. Wellicht was de kist die hij van vader op zoon zou overleveren het meest waardevolle deel van zijn boekencollectie. Opvallend is dat alle Reynaertjes dateren van voor Teirlincks interesse voor het Reynaertverhaal. Sterker nog, het jongste dateert van 1852, toen de jonge Isidoor als eenjarige zijn eerste stapjes probeerde te zetten. In één boekje, de uitgave van *Reineke de Voss mit eener Vorklaring der olden Sassischen Worde* uit 1798 (nummer 6), waarin eigendomssporen aanwezig zijn van August Langbein, Isidoor Teirlinck en Willem Pée zit een aankoopfactuur van Isidoor Teirlinck bij boekhandel Gustav Fock in Leipzig uit 1913. Dit briefje bevestigt in elk geval de actieve rol die Teirlinck in de samenstelling van de collectie Reynaertdrukken speelde en geeft ook aan dat hij een sterke interesse in de Duitse Reynaerttraditie had. Ruim de helft van de 21 drukjes heeft een link met het Duitse taalgebied. De aankoop bevestigt ook dat Teirlinck enkele jaren na de publicatie van *De toponymie...* nog steeds in de *Reynaert* geïnteresseerd was. In de lijst van 'Geraadpleegde bronnen' (p. 265-270) en 'Hulpbronnen' (p. 270-277) van de *Toponymie ...* komen zestien van de 21 werken uit de 'schenking L. Hellinga' voor.¹² In de lijst van 'Latere volksboeken' (p. 265) somt hij zestien gedateerde Reynaertdrukjes op en de namen van negen drukkers die ongedateerde edities

Isidoor Teirlinck
© Letterenhuis Antwerpen

op de markt hebben gebracht. Indien Teirlinck in 1912 reeds had beschikt over het drukje van Ducaju dat het onderwerp van deze bijdrage vormt (nr. 2), dan had hij dit ongetwijfeld vermeld. Teirlinck meldt dat hij in zijn studie voornamelijk de edities van Thys, Van Paemel en Heyliger citeert. Van de Antwerpse drukker Thys (nr. 17) en de Gentse Van Paemel (nr. 19)¹³ is in de schenking een exemplaar aanwezig. Teirlinck markeerde zijn boeken met een klein vignet waarop een staakmolen afgebeeld is met de tekst 'Ex libris / Is Teirlinck / Met de winden draen / met de seilen swaen / op den teirlinck staen'. (Een 'teerlink' of 'teerling' is een van de vierkante gemetselde voetstukken waarop een staakmolen/standerdmolen rust.)

Wanneer Herman Teirlinck de collectie met Reynaertpreciosa van zijn vader ontving is niet bekend. Wel dat vader Isidoor op 27 juni 1934 op 83-jarige leeftijd te Brussel aan een bronchitis overleed. Isidoor droomde ervan dat zijn zoon wetenschappen zou studeren en geneesheer zou worden. Dat gebeurde niet maar het moet voor de vader wel een bijzondere gebeurtenis geweest zijn toen Herman als auteur in 1919 lid werd van de Koninklijke Vlaamse Academie.¹⁴ Net als zijn vader was Herman Teirlinck (Sint-Jans-Molenbeek 1879 - Beersel-Lot 1967) een duizendpoot: dichter, prozaïst, essayist, toneelschrijver, medewerker (en zelfs (mede)stichter) van literaire tijdschriften (onder andere *Van Nu en Straks*, *Vlaanderen*, *het Nieuw Vlaams Tijdschrift*), tekenaar, schilder, boekbandverluchter, meubelontwerper, docent, conferencier, acteur, regisseur,

causeur ... Hij is vandaag de dag in Vlaanderen nog het meest bekend als de man die zijn naam gegeven heeft aan een van de meest prestigieuze Vlaamse theaterinstituten. In 1946 was hij medestichter en meteen directeur van de Studio van het Nationaal Toneel te Antwerpen, die later bekend werd als de Studio Herman Teirlinck. Daarvoor had hij reeds een bijzondere rol gespeeld in het onderwijs van de Belgische koningen. Albert I vroeg hem om kroonprins Leopold, de latere Leopold III, in de Nederlandse cultuur en taal in te wijden. Hij kreeg de titel 'privaatraad' en zou zijn functie als leraar en als cultureel adviseur ook nog onder Boudewijn vervullen. Hij werd ook adviseur bij het ministerie van Openbaar Onderwijs. De invloed van Herman Teirlinck op het Vlaamse culturele leven is nauwelijks te overschatten. In 1956 ontving hij als eerste de Grote Prijs der Nederlandse Letteren, een gezamenlijk initiatief van de Belgische en Nederlandse regering.

Herman Teirlinck is 55 als zijn vader sterft en hij (wellicht op dat moment) een kist met onder andere de Reynaertboeken erft. Hij is dan nauwelijks met de Reynaertmaterie bezig geweest.¹⁵ Teirlinck had wel gepubliceerd over historisch-literaire onderwerpen zoals *Uilenspiegel (De Nieuwe Uilenspiegel in tien boeken of de jongste incarnatie van den scharlaken Thijl)* uit 1920 werd geen bestseller), *Het esbatement van de appelboom* (opgevoerd door de Koninklijke Vlaamse Schouwburg (KVS) in 1938 en later omgewerkt tot poppenspel) en vooral *Elckerlyc*, een tekst die hij tot driemaal toe bewerkte en vele malen zelf regisseerde.¹⁶ Maar niets over Reynaert. Herman heeft ook in geen van de Reynaertboekjes een eigendomskenmerk nagelaten, wat er op zou kunnen wijzen dat hij zich niet intens met de Reynaertcollectie van zijn vader heeft beziggehouden. Toch is er één opmerkelijk detail vermeldenswaard. In 1936, twee jaar na zijn vaders dood, verhuisde hij naar Beersel, waar hij aan de Uwenberg een villa liet bouwen op een plek waar hij 50 jaar voordien met zijn vader had gewandeld en waar zijn werkkamer een prachtig uitzicht zou bieden over de Zennevallei. Aan dat huis, dat nu nog zijn naam draagt en tegelijk museum en kunstenhuis is (en bewoond werd door beeldend kunstenaar en conservator Kris van Hemelrijck),¹⁷ is een merkwaardige schildering te zien waarover Jeroen Brouwers in het essay *Hier komt nooit niemand niet. Op expeditie naar Herman Teirlinck* schrijft: 'De voordeur bevindt zich in een boogvormig portiek, beschilderd met figuren uit *Reinaert de Vos*, de deur is voorzien van een loerraampje, waardoorheen niets is te ontwaren.'¹⁸

Vijf jaar voor Teirlincks dood in 1967, dus in of rond 1962, ontving professor doctor Willem Pée (Brugge 1903 - Rosières 1986) de koffer.¹⁹ In tegenstelling

tot de schenker maakt Willem Pée ze wel (onmiddellijk?) tot zijn eigendom door er een ex libris in te plakken. De zestien Reynaertdrukken met ex libris van Isidoor Teirlinck hebben alle een grafisch eigendomsvignet van Pée. Sterker nog: drie uitgaven, met name de nummers 8, 19 en het voor ons zo interessante nr. 2, bevatten énkél het ex libris van Pée. Dat boekmerk is diepblauw en bevat de tekst 'Ex-libris / W Pée' en een afbeelding van een oude, gebaarde man met aureool die een boek in de hand houdt met daaronder twee sleutels en een omgekeerd kruis.²⁰ Gezien Pée, net als Herman Teirlinck in *zijn* oeuvre nauwelijks Reynaertsporen heeft nagelaten, lijkt het aannemelijk dat alle drukjes uit de collectie Teirlinck komen (en dat Pée de collectie na 1962 zelf niet heeft aangevuld).

Willem Pée was eveneens de zoon van een bekende vader. Julius Pée (Gent 1871 - Lokeren 1951) was leraar, publicist, journalist en essayist, vrijzinnig flamingant en socialist. Nico van Campenhout beschrijft hem als 'een gedreven onderwijzman en een sterk maatschappelijk geëngageerde, tolerante en sociaal geïnspireerde intellectueel'.²¹ Hij was in zijn tijd de grootste propagandist van en publicist over Multatuli in Vlaanderen. In 1894 was hij tot doctor in de Germaanse filologie gepromoveerd op het proefschrift *Schets eener biografie van Multatuli*, het begin van een levenslange fascinatie voor Multatuli. Zoon Willem werd op 9 april 1903 in Brugge geboren toen zijn vader er leraar aan het atheneum was. De Brugse band met de schenking van de Reynaertboeken wordt voor het eerst tastbaar. Aan de Gentse universiteit kreeg Willem Pée onder anderen les van de oude J. Vercouillie, de auteur van *De diersage en Reinaert de Vos* (Brugge, De Centrale Boekhandel, 1925). Pée bouwde aan de RU Gent

een veelzijdige wetenschappelijke carrière uit in de Nederlandse taalkunde en de dialectologie. In 1931 werd hij assistent bij professor E. Blancquaert in het Laboratorium voor Experimentele Fonetiek en in het Seminarie voor Dialectologie en in 1957 volgde hij Blancquaert op als hoogleraar Nederlandse taalkunde. Hij ging met emeritaat in 1971.²² Pée was een uitstekende netwerker en een man die vele functies in diverse commissies combineerde. Van 1939 tot 1953 was hij algemeen secretaris van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie. Hij was redactiesecretaris van het tijdschrift *Taal en Tongval*, voorzitter van de Vereniging voor Beschaafde Omgangstaal (1951-1976) en lid van diverse officiële spellingcommissies en commissies belast met de vertaling van wetten en besluiten in het Nederlands. Relevant voor ons bescheiden onderzoek is verder Pée's reis in 1950 in opdracht van de Stichting voor de Culturele Samenwerking tussen Nederland, Indonesië, Suriname en de Nederlandse Antillen, naar 'de West' om er taaltoestanden en taalminderheden te bestuderen, samen met zijn Nederlandse collega Wytze Hellinga. Ze werden vrienden voor het leven.

Willem Pée leerde Herman Teirlinck in 1945-1946 kennen als lid van de 'Spellingkommissie' (Pée zou hem meteen vragen om reeds in aflevering 4 van de eerste jaargang van zijn 'eigen' *Nieuw Vlaamsch Tijdschrift* een bijdrage te leveren over *Spellingvereenvoudiging*).²³ Teirlinck was ook directeur van de Nationale Hogere School voor Bouw- en Sierkunsten te Brussel en kunstadviseur van de regering bij aankopen van beeldhouw- en schilderkunst en ontmoette Pée op weg naar en van deze bezigheden. Door de veelvuldige contacten en interesses groeide er tussen beiden een sterke genegenheid en vriendschap. De interesse voor een Nederlandse cultuurtaal in Vlaanderen is zeker een blijvend gespreksonderwerp en een gedeelde bekommernis geweest. De waardering voor Herman Teirlinck heeft Pée neergeschreven in 'Herinneringen aan Herman Teirlinck'.²⁴ Toen Angèle Manteau in 1951 het plan opvatte om het *Verzameld werk* van Teirlinck uit te geven, werden zowel Willem Pée als – wellicht op diens vraag – W.Gs Hellinga geëngageerd.²⁵ Ook zijn Gentse collega A. van Eslander, eveneens een uitgever van enkele reynaerdiana, was hierbij betrokken. Volgens Vanacker was een van de redenen om Pée te engageren dat Teirlincks taal 'met duidelijk dialectische inslag, allerlei verklaringen uit de Zuidoostvlaamse dialectsfeer eist'.²⁶ Even belangrijk lijkt me de vriendschap tussen beiden. Pée werkte trouwens ook mee aan de film *Herman Teirlinck. Portret van een schrijver* uit 1953 van de befaamde regisseur en documentarist Henri Storck (1907-1999).

Waarom de 83-jarige Herman Teirlinck de Reynaertdrukjes in 1962 aan Pée gaf, is niet meer precies te achterhalen. De belangrijkste reden lijkt de vriendschap.²⁷ Pée was op dat moment 59 en zou niets meer over *Van den vos Reynaerde*, volksboekjes of historische letterkunde publiceren.

Wanneer Willem Pée op 20 mei 1986 in Rosières overlijdt, is de collectie al een zestal jaar in handen van de Amsterdamse hoogleraar, filoloog, boekhistoricus en vooraanstaand Reynaertvorser W.Gs Hellinga (Haarlem 1908 - Londen 1985). Mevrouw Hellinga daarover: ‘Tijdens het laatste bezoek van Hellinga bij Pée, circa 1979-1980, gaf Pée de Reynaertdrukken van Teirlinck in een gul gebaar mee met zijn Nederlandse vriend en collega.’²⁸ Hellinga is dan al met emeritaat en niet meer actief met de Reynaertmaterie bezig.

Wytze Hellinga bewandelde vele academische paden. Hij studeerde in Amsterdam, trok vanaf 1936 naar Zwitserland en keerde in 1940 terug naar Amsterdam om er leraar te worden. Na de bevrijding werd hij lid van de Raad van het Verzet en vanaf september 1946 werd hij aangesteld tot hoogleraar in Amsterdam met wisselende taakopdrachten, die ook de uiting waren van zijn wisselende interesses: hij doceerde taalkunde, stilistiek en moderne poëzie, zeventiende-eeuwse literatuur (hij vatte een project aan om het volledig werk van Hooft uit te geven) en middeleeuwse literatuur. In 1969 stapte hij over naar het speciaal voor hem opgerichte Instituut voor Neofilologie en Neolatijn. In 1969 werd hij lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Op 8 mei 1973 trad hij in het huwelijk met Lotte Querido.

De aandacht voor de *Reynaert* viel samen met een van Hellinga’s meest creatieve periodes. In de oorlogsjaren (1944) publiceerde hij reeds een ‘illegale’ druk van *Van den vos Reynaerde* naar het Comburgse handschrift (hs. A). In de vroege jaren vijftig werkte hij aan de uitgave van zijn nog steeds onvolprezen diplomatische editie van alle toen bekende Reynaertteksten tot 1500 (1952) en verschenen spraakmakende studies over de *Naamgevingsproblemen in de Reynaert* (1952) en *Het laatste woord is aan Firapeel* (1958). In de jaren zestig volgden enkele uitvoerige filologische en codicologische commentaren in samenwerking met P.J. Vermeeren.²⁹ Dan wordt het stil rond Reynaert omdat Hellinga nieuwe academische opdrachten krijgt. Tot hij in 1984 samen met zijn oud-leerlinge en echtgenote Lotte Querido een artikel wijdt aan de Reynaertvertaling van William Caxton, een artikel dat een jaar voor zijn dood wordt gepubliceerd.

Het Reynaertwerk van W.Gs Hellinga is zestig jaar na datum nog steeds interessant. Hij heeft vele generaties studenten mee opgeleid en warm gemaakt

voor de neerlandistiek. Eén van hen, zijn oud-leerling Herman Pleij, beschreef hem als een veldwerker, een pragmaticus, een 'uitgesproken methodoloog, [die] niet of nauwelijks als theoreticus' bezig was. Pleij becommentarieert ook Hellinga's onvoltooid gebleven poging om een totaalcommentaar op de *Reynaert* te schrijven, waarvan de diplomatische editie slechts het begin zou zijn. Pleij beschrijft de tochten van Hellinga naar Vlaanderen, die hem ook bij de Vlaamse reynaerdisten onvergetelijk zouden maken: 'Toen hij aan het begin van de jaren vijftig werkte aan een even principieel als omstandig en in feite onmogelijk totaalcommentaar op de Middelnederlandse *Reynaert*, organiseerde hij een fietstocht met gevorderde studenten. Op het spoor van *Reynaert* en de auteur Jacob van Maerlant (die moest van de tekst geweten hebben) werden de vermoedelijke geboortestreek van de laatste bij Brugge bezocht, een middeleeuwse schuur bij Lissewege en de ruïnes van de abdij Ter Doest. Alleen door de confrontatie met deze toepasselijk geachte 'lieux-de-mémoire' kon men zich werkelijk leren verplaatsen in de wereld van de *Reynaert*, een absolute voorwaarde om een adequate interpretatie tot stand te brengen.'³⁰

Hellinga bracht de laatste jaren van zijn leven in Londen door, waar zijn echtgenote Lotte Querido (Amsterdam, 1933) sinds 1976 als medewerkster in de British Library werkte. Voordien had zij een leeropdracht Incunabelen en toegepaste analytische bibliografie en publiceerde ze onder meer over de 'Reynaertdrukkers' William Caxton en Gheraert Leeu. In 1995 ging ze met pensioen, hoewel ze haar werk verderzette en er in 2007 voor gelauwerd werd met de prestigieuze 'ILAB Breslauer Prize for Bibliography' (voor de *Catalogue of Books printed in the XVth Century now in the British Library*). Lotte Hellinga publiceerde meer dan 170 studies en monografieën over de vroege boekdrukkunst. Zij werkte intens rond de 'Brugse' drukkers William Caxton (die 33 jaar in Brugge verbleef) en Colard Mansion. Haar interesse voor de eerste Brugse drukkers bracht haar in contact met de erfgoedbibliotheek te Brugge. In 2010 schonk ze de collectie van 21 *Reynaert*boekjes die we nu reeds een eeuw volgen aan de Biekorf. Argumenten om de schenking aan Brugge te verlenen had ze voldoende. Haar eigen band met de Brugse drukkers, Brugge als de geboortestad van Willem Pée en (volgens de tentoonstellingscatalogus) het feit dat haar echtgenoot 'bij zijn *Reynaert*-studies altijd zeer op Brugge en het Brugse Vrije georiënteerd' was. Dat was ontegensprekelijk zo. Hellinga bezocht ook het Waasland in verband met de *Reynaert* en het Brugse rond de figuur van Maerlant. Dat doet echter niets af van het feit dat de *Reynaert*-

drukjes nu op een plek zijn terechtgekomen waar ze met zorg zullen worden bewaard en waar ze deel uitmaken van een bijzonder rijke historische collectie drukken en handschriften.

Het is onze stellige overtuiging dat de collectie volledig door Isidoor Teirlinck is samengesteld, ook al hebben slechts zestien van de 21 een ex libris van Teirlinck. Zes boekjes bevatten informatie over vroegere eigenaars. Bezitterskenmerken verwijzen naar de 'Bibliothèques de Semallé et de la Gastine' (nr. 1 – Schopper)³¹, de grote reynaerdist Ernst Martin (nr. 3 – Suhl), de Duitse auteur August Langbein³² (hij bezat het door Teirlinck in 1913 bij boekhandel Gustav Fock in Leipzig aangekochte *Reineke de Voss*, nr. 6) en V. Ziegler (die een dubbel exemplaar van een Leipzige druk van Goethe bezat). Cryptisch zijn de bezitterskenmerken 'Fr. Rumpff stud. Theol. Berlin 1842' (nr. 14 – Scheller) en A. Ch. (de editie van J.F. Willems' schoolbewerking uit 1851).

De reeks van 21 boeken is een kleine, maar wel interessante en waardevolle collectie met één zestiende-eeuws drukje, vijf achttiende-eeuwse en veertien negentiende-eeuwse drukken. De oudste druk dateert uit 1595, een Latijnse druk van Hartmann Schopper, de jongste uit 1852. De reeks is op zich zeker waardevol omdat ze diverse Zuid-Nederlandse volksboekjes bevat (waarvan een helaas onvolledig).

Reynaert den vos, oft der dieren oordeel van Jacobus Ducaju

Hiermee zou ons verhaal verteld zijn, ware het niet dat een van de boekjes tot nu toe voor zover bekend niet was overgeleverd en niet was beschreven in de overzichten van Reynaertvolksboekjes. Het boekje staat evenmin vermeld in Teirlincks *De toponymie van den Reinaert* (1910-1912, publicatie in 1913) en bevat geen eigendomskenmerk van Teirlinck. Daarom geloven we dat hij het boekje na verschijning van *De toponymie...* heeft aangekocht. Het gaat om nummer 2 uit de collectie:

REYNAERT | DEN VOS, | OFT | DER DIEREN OORDEEL. |
 In het welck door Koningh LION, ende syne Hee- | ren de schalck-
 heydt van Reynaert den Vos, |wordt ondersocht ende geoordeelt. |
 't Verhael seer genuchelijck | ende profytige Morale | Bedietselen
 mede-brenghende. |

Onder de houtsnede met de naam van de ontwerper E. Quellinus en de initialen van de uitvoerder I.C.I. (Jan Christoffel Jegher) volgt het impressum:

Tot DENDERMONDE by JACOBUS DUCAJU Gezworen Boeckdrucker | ende Boeck-verkooper woonende op de groote Merckt.

Het boekje vraagt niet alleen aandacht omdat het in de Reynaertstudie onbekend is, het betreft ook het eerste Zuid-Nederlandse volksboekje dat niet in Antwerpen of Gent is gedrukt. De stad Dendermonde, waar het middeleeuwse verhaal over het Ros Beiaard een grotere bekendheid geniet dan het Reynaertverhaal, heeft geen Reynaerttraditie. Reynaerdisten zijn echter wél vertrouwd met de naam Ducaju. Er zijn immers diverse Reynaertvolksboekjes bekend met de naam van het Gentse drukkersgeslacht Snoeck-Ducaju (en zoon). Die firmanaam ontstond nadat de Dendermondse drukkersdochter Isabelle Ducaju in 1809 met de Gentse drukker Jozef Snoeck trouwde. De firma was gevestigd in de Korte Munt en vanaf 1816 in de Gentse Veldstraat, waar eerst Jozef en later zijn zoon Adolf Gustaaf (1811-1857) diverse volksboekjes op de markt brachten. De verschillende Reynaertdrukjes die deze Gentse drukkersfamilie tot diep in de twintigste eeuw als uitlopers van de Zuid-Nederlandse volksboekentraditie publiceerde, dienen nog te worden bestudeerd.³³

Laten wij ons naar het achttiende-eeuwse Dendermonde begeven. Jacobus Johannes Ducaju (Dendermonde, 8 januari 1707 - 31 oktober 1783) was het derde van negen kinderen van Willem Ducaju³⁴ en boekverkopersdochter Catharina Huysens (dochter van Leonaard Huysens en Elizabeth de Bruyne). De oudste zoon van Willem, Antoon-Jozef, geboren in 1703, zou zich later in Antwerpen als boekdrukker vestigen. Jacobus leerde het drukkersambacht bij zijn broer Antonius te Antwerpen en na twee 'proefjaren' keerde hij in 1729 terug naar Dendermonde. Hij vestigde zich in zijn geboortestad nadat zijn vader voor hem de drukkerij van Daniel van Noorthoven (tot 1722 op de Grote Markt, nadien op de Vismarkt), die te Dendermonde drukte van 1716 tot 1729, had overgenomen. Op 22-jarige leeftijd, op 30 augustus 1729, kreeg hij het keizerlijk drukkersoctrooi. Hij kon meteen in het ouderlijk huis in *den Conigh van Spagnien* zijn arbeid beginnen met het materiaal uit de drukkerij van Van Noorthoven. Bovendien ontvingen hij, zijn broers en zussen van Elizabeth de Bruyne, grootmoeder langs moeders kant, bij de dood van haar man (eveneens in 1729) een schenking van al haar goederen, onder voorbehoud van vruchtgebruik, waaronder 'boeken en papieren'. Na de dood van de schenkster in 1732 ontving Jacob

REYNAERT DEN VOS,

Jo OFT *Lion*
DER DIEREN OORDEEL.

In het welck door Koningh LION, ende syne Heeren de schalckheydt van Reynaert den Vos, wordt onderfocht ende geoordeelt.

De 't Verhael seer gemuchelijck / ende profytige Morale Bedrietselen mede-brenghende.

Tot DENDERMONDE by JACOBUS DUCAJU Gezwozen Boeck-drucker
ende Boeck-verkooper woonende op de groote Mercht.

V O O R - R E D E N .

EN wilt niet dencken (goet-willigen Leser) al is't dat dit Boeck eenen slechten Tijtel heeft, dat daerom de Materie in haer selven te verworpen is. Maer leest met verstant, ende merckt tot wat eynde alles geschreven is, gy sulter groote leeringen in vinden.

In den eersten, hebt gy daer in den staet van de Prince ende syn Hof. Ten tweeden, den staet van den gemeysen volcke. Ten derden de maniere der Logenaeren, hoe sy de menschen bedriegen met schoone woorden, midtsgaders hoe luttel geloofs dat-men hun woorden geven sal. Ende ten laesten worter gehoort dat de kloekheydt des geests alle lasten verwint, ende te boven gaet: oock dat het den Prince oorbaerlyck is verstandige lieden in syn Hof te hebben, ende geen gierige gemerckt dat hy niet en kan prospereren sonder den raedt van Wyse ende ervaeren Lieden. Onder den naem van de Beesten (in dit Boeck genoemt) worden oock begrepen ende verstaen de Conditien der Menschen, in den eersten, den staet der Edelieden, onder de welcke sommige personagien zyn. Als Koningen, Hertogen, Graven, ende diergelycke. Dese worden geleden by den Leeuw ende andere sterke Dieren. d'Ander zyn van kleynder ende leeger konditien, die gelyckt den Auteur by den Vosse, Simme, Hondt, Kater, ende diergelycke Beesten.

Ten laesten sult gy daer oock vinden den staet vande Arbeyders, de welke geleden worden by de arbejdende Dieren, als Péerden, Ossen, Ezels ende diergelycke.

Ende aengesien men niet beter en kan geleeren, ende de Jonckheydt on-derrichten dan met genuchten, soo hebben wy desen Boeck te liever voorge-nomen in Druck te laeten uyt-gaen. Hier mede blyft den Heere bevolen, ende hoort wat ons den schalcke VOS sal seggen.

D E P E R S O N A G I E N .

Lion / den Koningh.
 Nepuaert / den Vos.
 Arneligne / sijn Wyf vrouwe.
 Grimbaert / den Vasse.
 Snyu / den Beir.
 Pierappel / den Luypaert.
 Hegrim / den Wolf.
 Pammer / de Vosse.
 Albedijs / de Meercatte.

Bellijn / den Ram.
 Epselijn / de Kabe.
 Courtois / den Hondt.
 Hudaert / den Vase.
 Dyteluyt / de Simmen dochter.
 Cantecier / den Haen.
 Eynbaert / den Kater.
 Lampyeel / 't Conijn.
 Coppe / de Rume.

H E T

De Historie der Dieren.
HET I. CAPITTEL.

Den Koningh Lion gebiedt alle Dieren 't synen Hove te komen, al-
waer Reynaert wordt van Jsegrim eerst beschuldight.

Het gheschiede in den tijdt als
de Bercken spraccken / ontrent
den Mey / als alle Bosschen schoon
snaen verciert met alderleyde bloe-
men / schoone kintjen / ende de
Doghelen sougten / dat den Ko-
ningh van alle Dieren (den Leeuw)
een groote Feeste houden wilde /
tot de welke hy dede roepen al-
le Dieren van sijnen Lande. Ter-
stonde zijn zy alle gekomen groot
en klein / upt-ghenomen mijn
Heer Reynaert den Dog / want
hy hem herde schuldigh tegen al-
le Dieren / de welke hy veel quaets
gedaen hadde. Alsoo dan ten jeger-
ijck ten Hove gekomen was / soo
hebben sij hem beklacht van Rey-
naert / upt-ghenomen den Dog / die

naer zijn vermoghen Reynaert ver-
schoonde.

Jsegrim den Wolf met alle sijne
vrienden giick vooz den Koningh /
ende sprack : Genadighen Koningh
doet recht dooz uwe groote mogent-
heijt ende wilt u mijns ontfermen /
strassende de groote booshejdt die
Reynaert my ende de mijns gedaen
heeft. Hy is onlanghs tot mijner
huuse in-gebroken met geweld / alwaer
hy mijn kinderen met sijnen visse al-
soo besprengt heeft / dat sij alle blinde
zijn geworden. Waer-en loven ghe-
dacht zijnde tot sijnen verantwoor-
den te komen / en heeft hy niet willen
kompacieren groot-machtighen Ko-
ningh / ten waer niet wel mogelijck
alle sijn booshejdt te vertellen die hy

ten / om oock zijn adbijs te hoozen : ende subtyder zynde als alle d'andere / gaf vooz een resolutie / datmen wederom keeren soude ter plaetsen daer den man het Serpent verlost hadde / om te sien hoe de saecke geschiet was 't welck al soo ghedaen wierdt / ende ter plaetsen komende / dede Repnaert 't Serpent weder doen in den strick als 't gheweest was / upt-sprekende vooz een bomis / dat den man 't Serpent soude moghen lossen / oft gaen zynder wegen soo hy wilde. Dan desen subtylen raedt was een jegelijck (jae u Majesteyde selve) verwondert / ende daer wierdt Repnaerts inventie seer gepresen. Wie isser nu van alle u Heeren die u soo heel bystaende gedaen heeft / oft verlost heeft upt soo swaere saecke als Repnaert / dien gy soo scherpelijck verbolght / maer ick segghe u inder waerheydt / al dat ick hebbe / 't zy lijf oft goet / 't is al vooz hem ende tot zynder hulpe : liever soude ick my inden noode stellen met alle mijn hinderen dan dat hem eenigh quaedt soude gheschieden. Den Koningh hoozende datse soo veel woorden maechte vooz haeren Hebe / sprach in deser manieren. Waer toe dienen soo

veele woorden vooz eenen schalcken ende argen verrader / die niet eenen vziendt en heeft die vooz hem een wooydt derse spreken. Waer op de Simiae andwoozde / ende seyde men sal terstonde wel sien ofe hy niemant en heeft. Met dien riep zy met luyder stemme : Alle die Repnaert eenigen dienst begeeren te doen / ende dien hem begheeren te helpen met woorden oft met wercken / home nu vooz den Koningh / thoont de liefde die zynen vziendt draeght. Terstonde quam daer den Was met zyn Wyf / den Eeckhozen / de Maere / het Weselken / ende andere Dieren sonder getal. Doen sprach de Merccatte : Du siet Heer Coninck / oft Repnaert geen vzienden en heeft / die hem helpen souden als 't noode waer.

Doen sprach Pierappel den Luypaert. Heer Coninck gy en mooght niet voozder dan u Edele en willen : aenhoort beyde de partjen / ende ooz deelt naer het recht : 't welck hem den Koningh beloofde / ende gaf Repnaert volle audientie.

Bedrieffel.

Daer en is geen groote gramschap, oft men kanse met schoon woorden wel versachten.

HET XXV. CAPITTEL.

Reynaert verleydt den Koningh meer met logenen, dan hy oyt te voren gedaen heeft, vertellende wonder van zyn Juweelen.

Repnaert wel wetende dat Bellsijn den Ram doodt was : sprach stoutelijck vooz den Koning / ende seyde : Oij wat is dat ick verstaen / is

Kuwaert mijnen gorden vziende overleden ; dat is my hertelijck leedt maer waer is nu Bellsijn den Ram : want ick hebbe hem ghegheven d'z ju.

De Historie der Dieren.

47

Inweelen om te geben den Koningh
ende de Koninginne / ick soude wel
wiltten weten waer die gebleven zijn.

D'Eine (Heer Koninck) hadde ick
gesonden aen inwe Majesteyde / ende
d'ander twee aen myne Vrouw de
Koninginne. Den Koninck septe :
Belijh en bzochte ny anders niet /
dan 'thoost van Kuwaert / ende septe
ny dat hy de bzieven hadde helpen
dichten die hy in zyn male bzocht /
het welck hem qualijck bequam /
want ick hebbe hem om dese sackeren
Isegrim den Wolf ende Wyn den
Beir te verflinden gegheven. Doen
maecte Reynaert een valsche ver-
suchten / ende sprach: Du ben ick deso-
lact / ghemerckte dat dese Inweelen
verlozen zijn. Du en wees ick niet hoe
ick mijnen peys van mijn wijf ver-
krijgen sal / want sy wilde ny wel
noodelijck mede bzaeghen / om datse
soo kostelijck waeren / ende van soo
grootte krachten. Swijght Reynaert
(septe de Simme) en wile u soo seer
niet bedzoeben / verteldt ons welck

dese Inweelen waeren / men falsche lich-
telijck weder krijgen / is't datse noch
in wesen ende niet gebroken en zijn.

Wy sullen Meester Nebbrecht den
bzoeder van Nestozoni bidden dat hy
maecte een besweiringe / terstonde sal
den dief booz komen diese ghestolen
heest. Een Woep / septe Reynaert /
ten is niet goddelijck niet swerte
konsten om te gaen / ende den duy-
vel raedt te bzaegen. Soch diese heest
en falsche nimmermeer weder geben :
maer waer ick verlost van de hande
der ghener die ny soo valscheijck
beticht hebben / al soude ick alle de
weireldt dooz wandelen / ende stellen
mijn lijf in verijckel / ick soude weten
waerse verbaeren zijn. Doen begonst
Reynaert te spraken met ghebeyns-
de woorden / ende septe : Du hoorst
mijn Heeren / ick sal u vertellen waer
Inweelen datter waeren / soo suldy
moghen verstaen oft ick niet verlo-
ren en hebbe eenen seer grooten
schat. D'En bande dy was eenen
seer kostelijcken Rinck van spuen

De Historie der Dieren.
HET XXVIII. CAPITTEL.

Reynaert wordt voor den Koningh wederom beschuldight door Isegrim den Wolf van't arch voorstel gedaen aen Isegrims wyf.

Isegrim sieude dat Reynaert alsoo ontquam / wiezde hy bedroef / ende sprach tot den Koningh : my verwondere grootelijcks (mogheuden Koningh) hoe dat gy soo slecht zyt / ende geloofte desen schatcken ende argghen verrader : en weet gy niet dat hy de loghenen altydt soo ghereedt heeft / dat hy de waerheydt heel qualijck soude konnen uyt-spreken ? Weer Koningh / u sal ghelieven te hoorzen wat pecten hy eens aen mijn wyf bedroeben heeft : Hy maecte haer wijs dat hy soo veel visch wist te vangen / als sy soude konnen draeghen ; ende om sulcks te doen / soo bondt hy aen haeren steert eenen grooten korf. Daer naer leyde hyse aen't Water (dit geschiede in den Wynter

met eenen stercken boest) ende dedese daer in sitten / met den korf aen haeren steert / tot haer middele / ende hy belaste haer dat sy soude blijven sietten / tot dat hy haer segghen soude : daer vzoos in korfden tyde den korf soo vast in 't water / datmen die niet uyt en soudt hebben konnen trecken met seuen sterke peerden. Het welck dien valschen dier sieude / seyde haer / dat tyde was op te trecken / ende datse al haer kracht wel besteden soude : maer sy hadde goet te trecken / want sy te hart bevrozen sat. Doen begonst mijn wyf soo jammerlijck ende vreeselijck te huften / dat alle de Boeren quamen gheloopen / ende sloeghense soo grouwelijck / datse haer leven daer meynde te eyndey : doen drede sy

De Historie der Dieren.

55

fulcken ghewelt in 't trecken dat sy daer een groot deel van haeren sterfde met den hof in 't water liet.

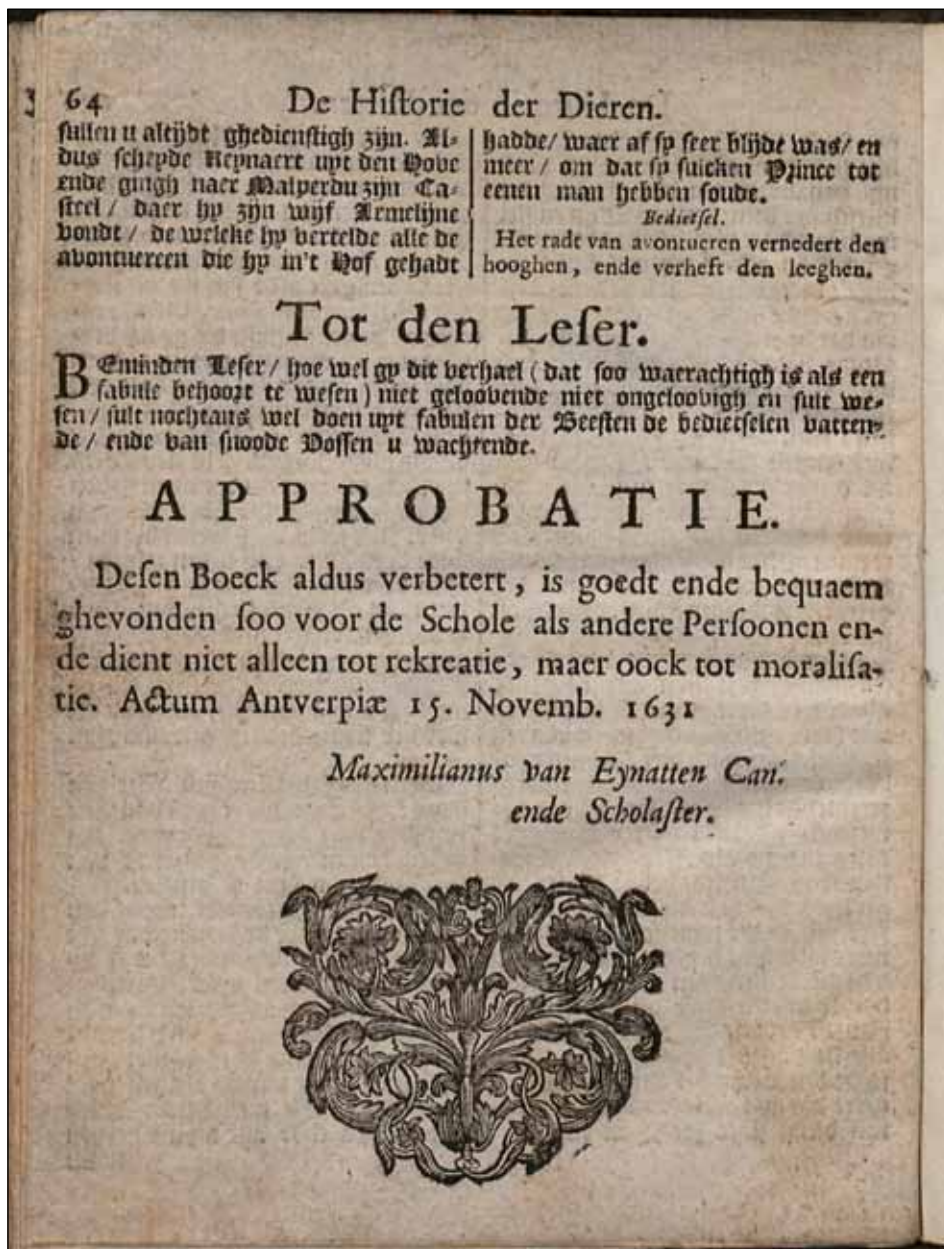
Doen seyde Keernaert: Weer Konningh/ aenmerckte doch wat togenen dat Isegrim hier booz hzenghte/ men soude se met vingeren wel tasten. Het is wel waer dat ick haer een plaetse geweest hebbe daer veel visch was ende gaf haer den raedt hoe zjse genoegh vangen soude/ hadt zy willen op-trecken doen het tijdt was: maer zy was soo gierich datse beyden wilde tot dat haeren hof heel vol soude zjyn: ende middelertijdt verzoogs haer en sterft met den hof. Doen stont de huijs-vrouw van Isegrim op ende sprack: Swijght ghy valschen ver-rader/ mer kent u veel te wel/ gy en soudt niet komen loochenen het ghe-nt ghy ny onlaughs noch ghebaen hebt/ doen ghy waert inden eener van enen boom-put soo naer 't water dat gy daer meude te verdrincken: Ick gingh by gheval daer booz hy ende hoorde u versuchten waerom ick in den boom-put sagh/ ende vzaeghde u wat ghy daer maecte; ghy ant-woorde ny/ dat ghy daer soo veel visch gotten hadt/ dat ghy meude te bersten: doen vzaeghde ick u/ in wat manieren ick daer by u komen mochte; ghy antwoorde/ dat ick klimmen soude in den anderen eener het welck ick dede/ ende eer ick konde op mijn sacke gepeysen soo was ick beneden aen het water/ ende gy waert boven/ ende gy seyde ny/ dat het den staet des wereldds was/ dat den eenen klime/ ende den anderen dakt. Doen springht ghy uyt den

eenre/ ende liet ny den gantschen dagh beneden in het water.

Du hoorde Weer Konningh (seyde Isegrim den Wolf) wat Keernaert by hzenghte: ick soude u noch vertel- len/ hoe hy ny soude in den kuyt der Meercarten/ maer ick hebbe liever dat hy't selve segge/ wilt hy ny beloben dat hy niet iteghen en sal: want ick en soude 't soo wel niet kon- nen verhaelen/ of hy soude ny begry- pen. Doen seyde Keernaert: Daer dien gy't van ny ghesepde wilt he- ben/ soo sal ick't verzeilen sonder een woort daer af of by te doen. Ise- grim den Wolf is op eenen tijde tot ny in 't bosch ghekomen/ ende seyde dat hy van hongher stof. Ick had- de doen medelijden/ hem segghende: wilt ghy niet ny komen/ ick sal u helpen besaghen eenige goede proey.

Daer naer sochten wy een halven dagh sonder jede te vinden/ dies hy seer hupde van grooten hongher.

Daer naer sagh ick een diep hok onder een haeg/ ende hoorde daer in de stemme van eenige Dieren. Ick seyde hem: gart daer in/ ende besiet oft daer niet te belomen en is/ ick en twijffel niet of gy sulter jede vinden: maer wat ick hem seyde/ hy en wil- dender niet ingaen/ ten ware dat ick eerst daer in geweest hadde/ om dat den in-ganch soo verbaerlich was/ doch was ick hem soo gherouwe/ dat ick hem onder eenen boom by het hol liet rusten/ ende gingh ter jacht vooz ons beyde. Den in-ganch was doncker/ langh ende bzret/ ende op't eynde inden gronde was een groete Meercate met twee jonghen/ sy had-
de

Jan '100 folianten, in-quarto, octavo en decimo-sexto, gebonden of ongebonden, als by catalogue in het passeren deser uytgedrukt staen, ende by Sr Joannes van Soest ende Joan-François van Soest, twee geadmitteerde boekdruckers van den Raede van Brabant, woonachtich binnen de stadt Antwerpen, die getauxeert zyn ten preyse van twee hondert 'tseventich gulden courant gelt'.³⁵ Volgens J. Broeckaert, die de Dendermondse drukkers uitstekend beschreef en op het einde van de negentiende eeuw het fonds van Ducaju reconstrueerde (voor een brand in 1914 de lokale bibliotheek met het plaatselijke drukkerserfgoed vernietigde), had Jacobus op deze manier een startkapitaal: 'Aldus voorzien van den noodigen voorraad boeken, kan Jacob-Jan de zaken, welke hij tot hiertoe ten voordeele en onder toezicht zijns vaders gedaan had, onder eigen rekening voorzetten.'³⁶ Jacob-Jan Ducaju drukte aanvankelijk thuis in de 'Kerck-straet'. Na zijn huwelijk op 24 november 1735 met Anna-Jacoba Monnier vestigde hij zich in 'den Biekorf' in de Torenstraat, thans de Brusselsestraat in Dendermonde, waar hij zijn boekhandel met literaire, religieuze en historische werken uitbaatte. In 1748 verhuisde hij naar de Scheldestraat (nu Courtenisstraat), waar hij het huis 'De Kat' kocht, dat hij in 1765 aan Joost / Judocus Monnier verkocht. In dat jaar kocht hij 'den Gulden Boom', een pand op de Koornaard / Korenaard (nu Vlasmarkt), waar hij van 1766 tot 1780 zou drukken. Na zijn overlijden in 1783 werkte zijn weduwe Anna Jacoba verder op de Vismarkt (nu Justitieplein). Zij overleed op 80-jarige leeftijd op 10 januari 1792.

Broeckaert deelt mee dat Jacob-Jan 'volgens het titelblad van een zijner drukwerken ook eenigen tijd zijne woning had op de Grootte Markt', zonder verdere aanduiding³⁷. Dat Jacobus voor zijn huwelijk nog een tijdlang in de woning van Daniel van Noorthoven werkte, is een interessante veronderstelling (waaruit zou volgen dat het drukje dateert van na 1729, wanneer hij drukt in het ouderlijke huis, en vóór 1735), maar deze hypothese ligt niet voor de hand en dient verder onderzocht te worden.

In elk geval was de drukkerij van Ducaju tussen 1730 en het einde van de achttiende eeuw de enige drukkerij in de stad en het Land van Dendermonde en tevens de enige boekhandel met een ruim aanbod. Achteraan in een boek van Jacobus Ducaju uit 1729, de *Twaelf Fonteynen der levende waeteren, Vloeyende uyt den onuytputtelijken Waetervloedt van het Heyligh, ende dierbaer Bloedt Jesu Christi, In het Alderheyligste Sacrament des Autaers [...] Door F. Josephus de Smet [...] Tot Dendermonde, gedrukt, by Jacobus J. Du Caju, woonende op de Kerck-straet in den Conigh van Spagnien 1729* – volgens Stroobants Ducaju's eersteling – staat een 'Lyste van gheestelyke boecken, Die men te koop vindt by

den Drucker deser'. De ruim 60 titels devote literatuur bewijzen dat Ducaju's aanbod als beginnend boekhandelaar meteen zeer uitgebreid was. Broeckaert vermeldt in zijn overzichtsstudie en de bijlagen een lijst van ruim 150 titels van door Ducaju gedrukte publicaties.³⁸ Zijn fonds bestond vooral (maar niet uitsluitend) uit Nederlandstalige teksten, onder andere de *costumen* van de stad, het land en het leenhof van Dendermonde, devotieboekjes voor Dendermonde, Aalst en Waasmunster, lofdichten bij profane en religieuze plechtigheden, schoolboekjes (onder andere van de Zeelse schoolmeester Daniel Waterschoot en een *Vlaemsche Spraek- en Spelkonste* uit 1776), een Mechelse catechismus en een traktaat over de keizersnede. Opvallend is dat Ducaju veel programma's voor toneelverenigingen uit de ruime omgeving van Dendermonde uitgaf (Wetteren, Meldert, Appels, Denderbelle, Buggenhout, Baasrode, maar ook uit Belsele in het Waasland) en voor de rederijderskamers uit Dendermonde en Ninove.³⁹ Verder drukte hij reglementen en eenbladdrukken. Jozef Dauwe, die een imposante collectie Dendermondse drukken bezit, signaleerde ook twee bijzondere kluchten 'gedrukt in 's Hertogen-Bosch' en 'te bekomen tot Dendermonde by J. du Caju', met name *Kryn onverstand oft Vrouwen-Parlement. Kluchtspel*, (z.d., 24 p.) en *Kluchtgige Komedie van den Ryken, doch zeer Mismaekten Monsieur Grand-Cas* ('Den eersten druk', z.d., 32 p.), beide uit circa 1730. Vermeldenswaard in *Tiecelijn* is dat zijn weduwe in 1786 Vondels *Vorstelyke Warande der Dieren, waer in de Zedenryke Philosofie Poëtisch, Morael en Historiael, vermakelyk en treffelyk word voorgesteld...* drukte.⁴⁰ Wellicht werd het als schoolboek gebruikt.

In een almanak uit 1737 wordt in een 'nota' achteraan reclame gemaakt voor de boekhandel van Jacobus Ducaju, die de kopers er opmerkzaam op maakt dat hij 'alle soorten van Kerckboeken, Historien dienstigh voor de jonckheyt ende Scholen, Schryfpapieren, spelen en Kluchten, alles tot eenen redelycken prys' drukt en verkoopt.⁴¹ Is net als Vondels *Warande* ook de 'historie' over Reynaert de vos (een halve eeuw vroeger) als schoolboek gedrukt?

Er zijn geen sporen die naar specifiek gebruik verwijzen. Het drukje is eenvoudig ingebonden. Rug en hoeken op voor- en achterplat zijn in donkergrijs (zwart?) perkaline, de platten, dek- en schutbladen in sierpapier. Op het eveneens gemarmerde binnenplat kleeft het ex libris van Willem Pée. Op de titelpagina staat in inkt 'Ex Libris Josephi' gevolgd door een vooralsnog onleesbare aanduiding.

De Zuid-Nederlandse volksboekjes zijn in het verleden al meer dan eens beschreven. Paul Wackers en Erwin Verzandvoort gaven het drukje van Hiero-

nymus Verdussen van rond 1700 uit en Hans Rijns zorgde voor een transcriptie.⁴² Het drukje van Ducaju bevat 64 pagina's. De 29 hoofdstukjes ('capittels') beginnen telkens met een titel die als samenvatting geldt en worden afgesloten met een 'bedietsel' of moralisatie. De titelillustratie en de 27 illustraties doorheen het drukje (als de lay-out het toelaat zijn ze veelal onder de hoofdstuktitel geplaatst) zijn de bekende houtsneden die voor drukker Jacob Mesens zijn gemaakt bij de uitgave van de prozadruk *'t Vonnis der dieren* van Segher van Dort uit 1651.⁴³ Erasmus Quellinus de Jongere (1607-1678), een leerling van Rubens en na diens dood Antwerps stadsschilder, ontwierp de houtsneden en Jan Christoffel Jeger (monogram I.C.I., 1617-circa 1667) vervaardigde ze. Het slotvignet (rankwerk) en één illustratie (p. 47) zijn niet van Quellijn en Jeger. De houtsnede op de titelpagina en vier andere illustraties worden tweemaal opgenomen en één illustratie zelfs driemaal.⁴⁴ De plaats en de volgorde van de houtsneden komen het sterkst overeen met de uitgave van Joannes van Soest uit 1755, maar zijn niet identiek. Op pagina 47 staat een schild met een leeuw afgebeeld dat wordt vastgehouden door een gemuilkorfde beer. In tegenstelling tot de uitgave van Hieronymus Verdussen bevatten vele houtsneden in het Dendermondse drukje van Ducaju het monogram ICI (de titelpagina en elf verschillende houtsneden⁴⁵) en één de naam van 'E. Quellinius' (titelpagina). Het gaat hier naar alle waarschijnlijkheid om de originele blokken van houtsnijder Jan Christoffel Jeger, die ook gebruikt werden in de drukken van Mesens (waarvoor ze werden ontworpen) en Van Soest 1713 en 1755.⁴⁶ De illustraties tonen een grote verwantschap tussen onze Dendermondse druk en de Antwerpse drukjes van Van Soest.⁴⁷ Toch kunnen noch de typografische kenmerken noch de minuscule tekstvarianten dit volledig bevestigen. Na de titelpagina volgen op pagina 2 een 'Voor-reden' en een lijst van 'De personagien'. De voor-reden is woordelijk identiek met de door Rijns uitgegeven tekst van de druk van Verdussen-1700. De enige verschillen zijn kleine varianten in de interpunctie, in de spelling ('verstant' in Ducaju p. 2 r. 4 in plaats van 'verstandt' in Verdussen 1700), 'leeringen' (r. 5) in plaats van 'leeringhen', 'gemeynen' (r. 7) in plaats van 'ghemeynen', 'te boven gaet' (r. 11) in plaats van 'gaet', 'kan' (r. 13) in plaats van 'can' enzovoort. Opvallend is dat Ducaju custoden⁴⁸ heeft gebruikt, net zoals de beide Van Soest-drukken (maar dan veel meer). Naast de 45 custoden onderaan bevat het drukje op alle pagina's vanaf pagina 3 tot 64 bovenaan ter hoogte van de paginanummering de gecentreerde, verkorte titelaanduiding 'De Historie der Dieren'. De druk van Ducaju heeft een correcte paginanummering, maar de zetter heeft zich tweemaal vergist bij de nummering van de

hoofdstukken of ‘capittels’, met name bij kapittel XVI (p. 31, dat hij nummert als ‘III.’) en bij XXXI (p. 62, dat hij nummert als ‘XXIX’). Deze zetfouten zijn evenwel uniek voor dit drukje en verbinden het niet met vroegere drukjes waarin dergelijke fouten voorkwamen.

Reynaert den vos van Ducaju wordt op pagina 64 afgesloten met een kort ‘Tot den Leser’ en de klassieke approbatie, een kerkelijke goedkeuring tot het drukken, van ‘Maximilianus van Eynatten Can. | ende Scholaster’, gedateerd ‘15 november 1631’. Deze tekst staat ook letterlijk in de beide Van Soest-drukken 1713 en 1755 en in Verdussen 1700 (Menke 34). Teksten en typografie zijn niet identiek aan de in Menke beschreven en overgeleverde drukken. Voorlopig mogen we besluiten dat Ducaju het boekje zelf (liet) zette(n) en daarbij gebruik kon maken van de originele houtsneden. Kon hij die lenen bij Van Soest, of kreeg hij ze in zijn bezit en drukte hij pas na 1755?⁴⁹

In elk geval bracht dat ene boekje uit de schenking Lotte Hellinga aan de Biekorf ons langs een boeiend traject van opeenvolgende verzamelaars en leverde het ons een ‘nieuwe’ vondst op. Het zou ons niet verbazen dat wat nu is overgeleverd en beschreven slechts het topje van de ijsberg is. Het is hopen op nieuwe ontdekkingen. Ondertussen verdienen de achttiende-eeuwse Reynaertdrukken nieuwe en blijvende aandacht van professoren, doctorandi en studenten.

Met hartelijke dank aan Willy Devreese, Erwin Verzandvoort, Paul Wackers en Ludo Vandamme voor de waardevolle inbreng. Vooral Jozef Dauwe en Ludo Vandamme, die ook het fotomateriaal ter beschikking stelde, ben ik uiterst dankbaar.

NOTEN

1 Deze bibliotheek, waarin ook het oeuvre en het archief van Guido Gezelle worden bewaard, is onder andere opgebouwd vanuit het boekenbezit van de cisterciënzerbibliotheek Ten Duinen en andere geconfisqueerde kerkelijke bezittingen in het toenmalige departement van de Leie (nu: provincie West-Vlaanderen). Ze bezit eveneens een zeer waardevolle collectie historische drukken. De Openbare Bibliotheek Brugge is ook een van de zes partners van de Vlaamse Erfgoedbibliotheek (VEB).

2 Onder de titel: ‘Een schenking van 21 Reinaert-drukken’. De tentoonstelling vond plaats van 11 januari tot eind april 2011 in de Leeszaal van de Biekorf (stadsbibliotheek). De folder en panelen zijn beschikbaar via www.brugge.be/internet/nl/content/files/bibliotheek/Folder_Reinaertdrukken.pdf en www.brugge.be/internet/nl/content/files/bibliotheek/Panelen_Reinaertdrukken.pdf. Op 10 maart 2011 gaf Rik van Daele een lezing in het kader van deze tentoonstelling georganiseerd in samenwerking met de Vrienden van de Biekorf vzw met als titel ‘Speuren naar Brugse vossen’.

3 Noch *Naar de letter 5. Reinaert de Vos. Tentoonstelling (29 september 1972- 28 februari 1973)*, Utrecht, Instituut De Vooy, 1972 (2de oplage); noch E. Verzandvoort en P. Wackers, 'Bibliografie van Reinaertvolksboeken', in: *Dokumentaal*, 12 (1983), p. 7-21; noch het grote en onvolprezen standaardwerk van H. Menke, *Bibliotheca Reinardiana. Teil I: Die europäischen Reineke-Fuchs-Drucke bis zum Jahre 1800*, Stuttgart, E. Hauswedell & Co, 1992 vermelden het nr. 2 uit de lijst.

4 Wij opteren voor 'Ducaju' (in plaats van Du (du) Caju) omdat deze aaneengeschreven schrijfwijze zo in het Reynaertonderzoek (publicaties in noot 3) gebruikt wordt en op de titelpagina van het Dendermondse drukje vermeld staat.

5 J. Broeckaert, 'Dendermondsche drukpers', in: *Oudheidkundige Kring der Stad en des voormaligen Lands van Dendermonde, Buitengewone uitgaven nr. IX*, Dendermonde, 1890, 211 p. Bijvoegsels in de *Buitengewone uitgaven VI* uit 1894 en IX uit 1898, telkens 46 p.

6 Wij danken de gegevens over het bezit van een exemplaar van dit Dendermondse drukje in de bibliotheek van Dendermonde in de negentiende eeuw aan Jozef Dauwe, bibliotheek, geschiedkundige en Oost-Vlaams gedeputeerde, die ons diverse inlichtingen bezorgde die in deze bijdrage zijn verwerkt. Mogelijk is vandaag de dag in een Dendermondse privécollectie nog een tweede exemplaar (of versie) van de druk van Ducaju beschikbaar.

7 Misschien zijn er ooit in Brugge volksboekjes gedrukt. Hierop kan een vermelding wijzen van een Reynaertdrukje op een lijst van verboden en toegelaten boeken voor schoolgebruik, uitgevaardigd door bisschop Rodoan van Brugge vóór 29 januari 1612. Zie: L. Willems, 'Reinaerdiana VI. De datums der beide volksboeken van Reinaert de Vos', in: *TNTL*, 30 (1911), p. 204-216 (m.n. p. 214); en R. van Daele, 'Een Reynaertdrukje in de winkel van H. Verdussen in 1635', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, (1989), afl. 2, p. 275-289.

8 Uitgegeven te Gent door W. Siffer in opdracht van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal en letterkunde, IIIe reeks, nr. 19 (LXXVII-292 p.).

9 Floorsbergen komt voor in *Reynaerts historie* en lag in Teirlincks eigen streek. Hij publiceerde over dit toponiem in *De Vlaamsche Kunstbode*, p. 173-180. In 1898 verscheen 'Hulsterloe in Reinaert de Vos', in: *Dietsche Warande* (overdruk bij A. Siffer, Gent 21 p.) en in 1901 in de *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, p. 113-138: 'Kriekeputte in Reinaert' / door Is. Teirlinck, briefwisselend lid der koninklijke vlaamsche Academie (30 p.). Teirlincks volledige (Reynaert-)bibliografie is te vinden in: *Isidoor Teirlinck album. Verzamelde opstellen opgedragen aan Isidoor Teirlinck ter gelegenheid van zijn tachtigsten verjaardag 2 januari 1931*, Leuven, De Vlaamsche drukkerij n.v., 1931. Het boek zelf bevat bijdragen van L. Willems en J. van Mierlo.

10 In de *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* (29 p.). Het betreft een omwerking van de Bruunscène naar de Rostockse *Reynke Voß* van 1539.

11 Clement Caremans, *Herman Teirlinck Brevarium. Beknopt alfabetisch verklarend woordenboek over het leven en werken van Herman Teirlinck*, Antwerpen, Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, 1997, p. 245 en p. 246.

12 Met uitzondering van de nummers 2 (Ducaju), 5 (onvolledig), 6 (het in 1913 aangekochte boekje), 12 (Mone), 16 (boekbespreking van J.F. Willems door Bormans) en 20 (J.F. Willems, 1851 – zowat het enige boekje van Willems dat Teirlinck niet opneemt in de bibliografie van de *Toponymie* ...; hij neemt wel de eerste druk van 1839 op en een latere, ten onrechte door de uitgever als tweede druk gemarkeerde publicatie van 1858). 2 en 20 bevatten geen eigendomsmerk van Teirlinck.

13 Het nummer 19 uit de lijst bevat enkel een ex libris van Willem Pée. We veronderstellen dat het exemplaar toch door Teirlinck is verzameld/aangeworven. Dit geldt ook voor nr. 8, de editie van *Reineke der Fuchs*, waar Teirlinck in de *Toponymie* expliciteert dat hij niet verwijst naar de oudste druk, maar wel naar de in de lijst voorkomende niet-gedateerde editie van Hempel (Berlijn, 1867, volgens opgaaf van Teirlinck p. 269).

14 'Herinneringen aan Herman Teirlinck', in: *Mededelingen Nr. 55 van de Vereniging voor Vlaamse Letterkundigen / Uit het Seminarie voor Nederlandse Taalkunde en Vlaamse Dialektologie van de Rijksuniversiteit te Gent*, XXIII, p. 7.

15 Om de uitspraak dat Herman Teirlinck zich weinig of niet met de *Reynaert* bezighield te bevestigen is verder onderzoek nodig en zouden we zijn literaire oeuvre en zijn archief in detail moeten analyseren. Hierbij stellen wij ons enkele vragen voor verder onderzoek: markeerde Teirlinck zijn eigen boeken wél, en hoe (en zaten daar Reynaerden bij? – waar is zijn boekencollectie bewaard?)

16 Hoogtepunten uit zijn oeuvre zijn de theaterstukken *De vertraagde film* (1922), *Ik Dien* (1924) en *Elckerlyc* (1935 en 1937, eerste opvoering in 1931), de romans *Maria Speermalie* (1940), *Rolande met de bles* (1944) en vooral *Het gevecht met de engel* (1952) en *Zelfportret of het Galgenmaal* (1956). Dat laatste werk droeg hij op aan Willem Pée.

17 Sinds het Herman Teirlinckjaar 1979 is het Herman Teirlinckhuis, waar de auteur 31 jaar woonde, eigendom van de gemeente Beersel. In mei 1981 werd het Herman Teirlinckmuseum officieel ingehuldigd. Bron: www.beersel.be/Dienst.aspx?ID=1342. Op 1 mei 2011 ging de huidige conservator op pensioen. Hij werd opgevolgd door kunstenaar Chris Straetling.

18 Zie: <http://www.brakkehond.be/75/brouw1.html>.

19 Zie hierover: Willem Pée, 'Aanvullingen en verbeteringen uit het exemplaar van Is. Teirlinck', in: *Taal & Tongval*, 20 (1968), p. 141-142.

20 In eerste instantie denken we aan de heilige Petrus vanwege de nimbus, het boek, het omgekeerd kruis en de twee sleutels, wat geenszins evident is als boekmerk van de vrijzinnige Willem Pée. De 'P' van 'Pée' is sterk uitvergroot en zou een verkorting kunnen zijn van de naam van de eerste paus. Toch zou men de voorstelling van de oude man met baard ook als een karikatuur kunnen zien. De figuur vertoont in elk geval ook gelijkenis met Marc Sleens personage Tuizentflood (dat vanaf 1957 in de Nerostrips verscheen).

21 Zie: <http://www.literair.gent.be/html/lexicondetail.asp?ID=5&AID=478&l=P>, waar wij ook de omschrijving en het citaat van hebben gebruikt.

22 De biografische gegevens over W. Pée zijn ontleend aan: V.F. Vanacker, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1988-1989, beschikbaar via www.dbnl.org/tekst/_jaa003198901_01/_jaa003198901_01_0011.php. De bibliografie van Pée verscheen in het *Album Willem Pée*, 'de jubilaris aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag', Tongeren, 1973, beschikbaar via http://www.dbnl.org/tekst/pee_003albu01_01/pee_003albu01_01_0002.php?q=, en in de 'Aanvullende bibliografie', in: *Taal en Tongval*, 35, (1983), p. 2-4. In 2012 verschijnt bij Academia Press (Gent) het boek *Een man, zijn vrouw en hun twee zonen. Een collectieve biografie van de familie Pée* met daarin een bijdrage waarin Johan Taeldeman Willem Pée typeert als een zelfbewuste Bourgondiër (met dank aan Yvan de Maesschalck en Nico van Campenhout voor deze informatie).

23 'Herinneringen aan Herman Teirlinck', p. 10.

24 Zie noot 14.

25 De totstandkoming van dit verzameld werk valt buiten het bestek van deze studie. Het laatste en negende deel zou pas in 1973 verschijnen, vele jaren na het overlijden van Teirlinck.

26 V.F. Vanacker, *a.w.*

27 Pée schrijft in 'Herinneringen aan Herman Teirlinck', p. 3: 'Dat hij mij op zijn sterfbed heeft opgedragen de bestemming van zijn nagelaten papieren en boeken te bepalen, bewijst dat die vriendschap en dat vertrouwen wederkerig waren.'

28 Mededeling van Lotte Hellinga aan Ludo Vandamme van de erfgoedbibliotheek Biekorf Brugge (tentoonstellingscatalogus 2011).

29 Een greep uit Hellinga's Reynaertwerk, in chronologische volgorde: *Van den Vos Reynaerde*. Amsterdam, A.A. Balkema, 1940 (1944); *Naamgevingsproblemen in de Reynaert: lezing, gehouden voor de Naamkunde-commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 20 October 1951* (1952); *Van den vos Reynaerde. I. Teksten. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500*. Zwolle, 1952; 'De commentaar', in: *Handelingen van het Vierentwintigste Nederlands Filologencongres. Gehouden te Amsterdam op donderdag 5 en vrijdag 6 april 1956*, p. 109-127. Herdruk in: (red.) H. van Dijk & P. Wackers, *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Hilversum, 1999 (Middel-eeuwse studies en bronnen, 67), p. 19-35; 'Het laatste woord is aan Firapeel', in: *Maatstaf*, 6 (1958), p. 353-373; samen met P.J.H. Vermeeren: 'Kroniek Codicologie en Filologie [nr. I-XVII]', in: *Spiegel der Letteren*, 5 (1961), p. 31-36, p. 138-142, p. 211-217, p. 300-307; 6 (1962-1963), p. 37-39, p. 127-132, p. 210-215, p. 312-316; 7 (1963-1964), p. 104-107, p. 204-207, p. 266-268; 8 (1964-1965), p. 31-37, p. 122-125; 9 (1965-1966), p. 59-62, p. 185-190; 10 (1966-1967), p. 135-143; met Lotte Hellinga-Querido: 'Between Two Languages: Caxton's Translation of Reynaert de Vos'. in: *Studies in Seventeenth-Century English Literature, History and Bibliography*, Amsterdam, 1984, p. 119-131.

30 Herman Pleij, http://cf.hum.uva.nl/nhl/publicatie_hellinga.htm#_ftnref8. In deze erg lezenswaardige bijdrage, die wij voor de biografie van Hellinga gebruikten, wordt Hellinga bijzonder treffend getypeerd. Zie verder ook de bijdrage van Wim van Anrooij: http://www.dbnl.org/tekst/anro001bioe01_01/anro001bioe01_01-x2.pdf.

31 Het internet brengt ons bij 'Jacques Gallois de Semallé, sgr de la Gastine 1704-1752' ...

32 August Friedrich Ernst Langbein: 1757, Radeberg - 1835, Berlijn.

33 H. Menke, p. 176, nr. 59 heeft het over een eerste druk circa 1834-1886 (Veldstraat 8 in Gent) en latere drukken in 1901-1929 en rond 1932 (zie de nrs. 8 en 9 in Van Daele e.a., *De bibliografie van de Nederlandstalige Reynaertbewerkingen van 1800 tot heden*, Sint-Niklaas/Ter Hole, 2004 (ook verschenen als *Tiecelijn*, 17 (2004), nr. 3). Verder onderzoek is hier wenselijk. Zoals ook bij andere volksboekjes het geval is werden deze drukjes vaak letterlijk kapot gelezen en nauwelijks overgeleverd. De Bibliotheca Wasiana bezit twee niet-gedateerde edities (W17.0048 en W17.0048/2) en ook diverse verzamelaars beschikken over niet-gedateerde drukjes. De gegevens over Snoeck-Ducaju ontleen wij aan L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen, vol. 1. De negentiende eeuw*, Tielt, Lannoo, 1984, p. 14.

34 Jacob-Jan is de zoon van Willem de/du Caju (Ducaju) en Catharina Huysens en de kleinzoon van Nestor du Caju (Ducaju) en Cornelia van Calendries (1656-1708). Vader Willem verbleef eerst in de Dendermondse Dievenstraat (nu Kerkstraat) en kocht in 1711 de Koning van Spanje, een pand waar hij 'ellegoederen, zijde, garen, lint, papier, boeken, penen, wierook enz.' verkocht. 'Ook oefende hij het bedrijf uit van bode van Dendermonde op Antwerpen en schijnt hij den boekbindersstiel te hebben verricht.' Jan Broeckaert, *Dendermondsche drukpers*, p. 19. Wij maakten ook gebruik van de studie en tentoonstellingscatalogus van Aimé Stroobants, *Onder de pers. Berichten uit de Dendermondse drukkerswereld*, Dendermonde, 1993. Stroobants meldt dat vader Willem du Caju de Koning van Spanje kocht van de oudst ons bekende Dendermondse drukker, Lenaert van de Walle (p. 23). In geval van variante versies in deze bronnen volgen wij de meeste recente versie van Stroobants. Hij vermeldt dat het gezin Du Caju negen kinderen telde en geeft als variante geboortedatum van Jacobus 7 februari 1707.

35 Broeckaert, 'Dendermondsche drukpers', p. 22.

36 Broeckaert, p. 23.

37 Broeckaert, p. 23. Wellicht gaat het hier over het Reynaertdrukje, wat ons meteen voor een mysterie plaatst en ons enkel toelaat om het drukje met de nodige voorzichtigheid bij benadering te dateren. L. Vandamme dateert het 1730-1750. Deze datering is in elk geval correct.

38 Zie noot 5.

39 Momenteel zijn achttien van deze titels beschreven in de Short Title Catalogus Vlaanderen. Stroobants nam in zijn tentoonstellingscatalogus 28 drukken van Jacobus (1729-1783) en zijn weduwe Anna (1783-1792) op.

40 In hetzelfde jaar bracht ze ook ander werk van Vondel op de Dendermondse markt onder de titel *Den vernieuwden Gulden Winkel der Konstlievende Nederlanders ...* Zie A. Stroobants, *Onder de pers*, p. 26 nr. 63.

41 A. Stroobants, *Onder de pers*, p. 24 nr. 39.

42 E. Verzandvoort en P. Wackers, *Reynaert den vos oft Der dieren oordeel. Facsimile van het rond 1700 in de drukkerij van Hieronymus Verdussen vervaardigde volksboek*, Antwerpen/Apeldoorn, Berghmans Uitgevers, 1988; en: Hans Rijns, *De gedrukte Nederlandse Reynaert-traditie. Een diplomatische en synoptische uitgave naar de bronnen vanaf 1479 tot 1700*, Hilversum, Verloren, 2007.

43 De afbeeldingen en beschrijving van de houtsneden zijn terug te vinden in: Hans Rijns, *De gedrukte Reynaerttraditie*, p. 359-392.

44 1 + 27 houtsneden (waarvan 7 herhalingen): 3, 5 (= 3), 7, 8, 9, 11, 14, 17, 20, 21, 23, 25, 28, 30, 31, 34, 36 (= 20), 37 (= 3), 39, 41 (= titelpagina), 44 (= 21), 47, 49 (= 8), 54, 58, 59, 62 (= 25). Deze beschrijving volgt die van Menke. Wij verwijzen hier telkens naar de pagina.

45 Naast de titelpagina (= ook 41) m.n. 7, 8, 9, 11, 20, 21, 25, 28, 30, 34, 59.

46 Wij verwijzen hier graag naar het onderzoek van E. Verzandvoort, *The Dutch Chapbooks of Reynaert de Vos and their Illustrations*, in: *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, vol. 2, 1989, p. 176-184. Pagina 180 betoogt hij dat er in de Zuid-Nederlandse Reynaertvolksboekentraditie vijf houtsnedensets zijn gebruikt. Mesens en Van Soest gebruikten dezelfde set. Wij kunnen daar nu Ducaju aan toevoegen.

47 Is er een band met de eerder vermelde schenking die Jacobus Ducaju in 1729 van zijn grootmoeder Elizabeth de Bruyne ontving? Kreeg hij niet alleen de boeken, maar ook blokken? Had hij via zijn broer Antonius de beschikking over de door Van Soest gedrukte *Reynaert*?

48 Het eerste woord van een volgende katern of pagina werd onderaan apart gedrukt ten behoeve van de binder of de zetter.

49 Hier speelt ons de gebrekkige overlevering van de Zuid-Nederlandse volksboekjes parten en een te beperkt inzicht in het boekdrukkersvak in het midden van de achttiende eeuw.